

УДК 801.82:811.111.(73).42

ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ БІБЛІЙНИХ ЦИТАТ У ПОВОЄННОМУ АМЕРИКАНСЬКОМУ РОМАНІ

Черкас Н.В. (м. Львів)

This article is devoted to the study of such kinds of alternations of biblical quotations as minimization, expansion and deformation in the process of their use in the postwar American novel.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених дослідженню цитати (В.В.Калугін, В.П.Москвін, Л.П.Терентєва, В.І.Хазан, J.Bray та ін.), поза увагою науковців залишається дослідження функціонування біблійних цитат у повоєнних американських романах [2; 4; 7; 8; 9].

Основним завданням статті є дослідження впливу таких тенденцій, як скорочення (мінімізація), розширення (експансія) та деформація цитованого біблійного тексту у процесі вживання біблійних цитат.

Слід зауважити, що цитати, почерпнуті із різноманітних джерел, стали відомими і функціонують до наших днів завдяки художній літературі. Вони передаються через літературу із покоління до покоління. Ця обставина дає можливість говорити про філологічний характер фонового знання, відображеного у словнику цитат. Обсяг і склад таких цитат у вертикальному контексті англійської та американської літератури вирізняється сталістю. Американська та англійська література, особливо сучасна, настільки насичена біблійними алюзіями та цитатами, що матеріал, який міститься у словнику цитат (хоч із певними обмеженнями), повинен служити основою для сприйняття вертикального контексту.

Наведемо визначення простої цитати. У літературознавчому словнику-довіднику читаємо наступне визначення цитати: “Цитата (нім. Zitat, від лат. cito – наводжу, проголошую) – дослівний уривок з іншого твору, вислів, що наводиться письмово чи усно для підтвердження або заперечення певної думки з дотриманням усіх особливостей чужого висловлення та з посиланням на джерело. Цитовані слова на письмі беруться в лапки, пропуски в цитатах позначаються трьома крапками. Відтворюється цитата здебільшого мовою, якою написано основний текст, а посилання на джерело подається мовою оригіналу... Цитатами можуть бути уривки з текстів, речення чи окремі групи слів, що влітаються в контекст авторського речення. В останньому випадку цитовані слова беруться в лапки. Цитатами можуть бути й

афоризми, прислів'я, крилаті слова. Використовуються цитати в епіграфах до творів для підсилення авторської ідеї" [3, 735]. За І.Р. Гальперінім, цитата – це повтор виразу або вислову із книги, промови і т. п., вжитий з метою впливу, ілюстрації, доказу, чи з метою закладення основи для подальших роздумів [11, 183].

Повторюючи вислів у новому оточенні, ми надаємо йому тієї важливості, якої він міг не мати у контексті першоджерела. Цитата обов'язково набуває узагальнення у подальшому вживанні у нових контекстах. У тексті художнього твору цитати зазвичай беруться в лапки, відокремлюються тире, або виділяються графічно. Переважно цитати супроводжуються посиланнями на автора їхнього джерела. Посилання здійснюється у тексті або у примітках до тексту. Цитата є відлунням чийогось висловлювання.

Цитовані висловлювання зазнають у вживанні певних змін. Вони стають повнофункціональними елементами тексту, створюючи органічну єдність з іншими текстовими елементами та набуваючи узагальненого характеру. На фоні контексту цитата завжди вирізняється своєю глибиною, повнотою і значимістю [11, 183]. Стилїстична цінність цитати полягає у тому, що вона має два значення: початкове – у тексті першоджерела, і набуте – у контексті нового оточення [11, 184]. Цитати не обов'язково повинні бути короткими. Іноді цитованим може бути значний за розміром уривок тексту. Як стилїстичний засіб цитата вживається з метою розширення та збагачення значення цитованих слів і зіставлення двох значень з метою пошуку нового значення [11, 184].

З одного боку, цитата межує зі сталими словесними комплексами (ідіомами, крилатими висловами і т. д.), а з другого – з вільними висловлюваннями, тобто тими висловами, які не мають авторства. Наявність авторства є головним критерієм, що відрізняє цитату від вільного висловлювання. Цитату ми пов'язуємо із певними людиною чи джерелом. Її цінність полягає у тому, що вона становить посилання на авторитетну думку [6].

В.П. Москвін визначає термін *циткування* (у вузькому значенні) як дослівне відтворення фрагмента будь-якого тексту, що супроводжується посиланням на джерело. Дана дефініція складається із трьох компонентів: 1) ідентифікатора "відтворення фрагмента будь-якого тексту", та конкретизаторів 2) "дослівність", 3) "посилання на джерело". Відповідно до сфери вживання цитування можна говорити про офіційно-ділове, наукове та літературне цитування. Останнє вживається як фігура образного мовлення. Місце літературного цитування у системі прийомів, так чи інакше

пов'язаних із опорою на чужу мову (“фігур інтертексту”), можна виявити за допомогою вищенаведених трьох координат [4]. Найближчою до цитування є *аплікація* (лат. “приєднання”) – прийом, що полягає у використанні адресантом “будівельних блоків” для свого тексту: 1) різнорідних стійких виразів – фразеологізмів, прислів'їв, приказок; 2) фрагментів (напр., словосполучень, виразів, віршованих рядків) тексту, відомого адресату. Інший різновид цієї фігури (текстова аплікація) пов'язаний із асоціативною опорою на чужу мову. Від цитування даний прийом відрізняється відсутністю посилання.

Текстова аплікація вживається з розрахунку на те, що адресат мови пригадає текст, який послужив джерелом “цитати без лапок”. Саме тому такі цитати називають комеморатами (лат. *commemoratio* “нагадування”), літературними ремінісценціями (лат. *reminiscentia* “згадування”). За умови тривалого і багатократного вживання комеморати перетворюються на крилаті вислови – “вислови, які переходять із вуст у уста і відрізняються від прислів'їв і приказок тим, що вони є цитатами, які належать до певного літературного джерела”. Головною функцією текстової аплікації є асоціативне відсилання до опорного тексту (тексту-асоціата) і збагачення авторської мови відповідними конотаціями та образами. Крилаті вислови відрізняються від фразеологічних одиниць інших розрядів тим, що вони є мотивованими текстом [4, 64].

Л.П. Терентева зазначає, що структурно цитований відрізок може коливатися за своїми розмірами – від одного слова до цілого твору [7].

На основі поданих визначень ми сформулюємо робоче визначення біблійної цитати. Біблійна цитата – це семантична єдність, що характеризується досить регулярною відтворюваністю у мові художніх творів. Біблійна цитата може бути виражена словосполученням, якщо воно є регулярно відтворюваним у мові і повністю зрозумілим, будучи ізольованим від тексту, або може бути виражена реченням чи групою речень.

О.Д. Солошенко вважає клас “біблійні цитати” найбільш дискусійним. Цей клас цілком відповідає вимогам щодо джерела, однак найменшою мірою відповідає критерію компонента загальної мови, хоча ми маємо справу лише з біблійними цитатами, закріпленими у спеціальних словниках цитат. Це дає нам змогу трактувати такі цитати як “сировину”, або базу для наповнення п'яти основних класів біблеїзмів, виділених О.Д. Солошенко, а саме: 1) класу власних імен, 2) класу біблійних понять, 3) класу слів і виразів, згрупованих за біблійною тематикою, 4) класу лексичних

одиниць, утворених від біблеїзмів внаслідок екстралінгвістичних факторів, 5) класу крилатих висловів та фразеологічних одиниць [5].

Відомо, що кожний автор вирізняється тим, кого він цитує, і тим, у якому вигляді він вводить цитати у свій текст [1, 25]. Безумовно, що кожний літературний твір заслуговує особливого вивчення у цьому плані. Проте незважаючи на усе це різноманіття, можна встановити наявність певних закономірностей, що характеризують цитування у сучасній літературі. Обширне цитування, наведене у розмірі цілого речення або більших сегментів тексту зустрічається дуже рідко. Винятками є епіграфи до творів та їхніх частин, чи до окремих глав. Також рідко зустрічаються згадки імені автора цитованого твору, його назви, чи будь-які інші посилання на джерело. У нашому дослідженні йдеться про Біблію як джерело для цитування. Біблійні цитати, що зустрічаються в американських романах, як правило, виявляються включеними до словника біблійних цитат. У процесі вживання біблійних цитат у тексті художнього твору виявляється вплив таких тенденцій, а саме:

- 1) скорочення, тобто мінімізація цитованого тексту, зведення уривку тексту до одного речення, речення до словосполучення, а іноді і до одного слова;
- 2) експансії, або розширення цитованого тексту за рахунок додавання автором слів з метою тлумачення цитати відповідно до контекстної ситуації;
- 3) деформації цитованого тексту за рахунок перестановки слів чи заміни одного або кількох слів іншими.

Тут слід зупинитися на тому, яким чином вони реалізуються у конкретних ситуаціях. Говорячи про скорочені цитати, необхідно пояснити, що ми розуміємо під повною цитатою. Визначити повноту цитати виявляється можливим у кожному окремому випадку, тільки виходячи із:

- 1) обсягу цитати, необхідному для розуміння її у даному творі;
- 2) обсягу цитати, що традиційно відтворюється у літературі, без співвідношення його з повним текстом (у тому вигляді, в якому цитата подана у словнику біблійних цитат).

Біблійні цитати розглянемо за принципом уведення в текст художнього твору. Особливий інтерес для нашого дослідження становлять цитати в альтернованій формі.

Спочатку розглянемо кілька прикладів скорочення (або мінімізації) біблійного тексту. Наприклад, у романі Дж. Хеллера "Бог знає" у ситуації, коли Йоав убив Авесалома, цар Давид не міг пробачити йому цього поспішного вчинку. Протагоніст

звертається до біблійного прислів'я, вживаючи тільки першу частину речення у прямій мові: "Joab, why did you kill him? Like a dog returning to his vomit, I steeled myself" [12, 330] (Proverbs, 26:11). У Біблії дане прислів'я має таку форму: "As a dog returneth to his vomit, so a fool returneth to his folly" (Proverbs, 26:11). У наведеному мікроконтексті біблійне прислів'я у скороченому варіанті виконує емотивну функцію, передаючи смуток і розчарування Давида як батька, що втратив сина. Експресивності та поглиблення контекстуальної ситуації прислів'ю надає порівняльна конструкція *like a dog returning to his vomit*.

У романі Ф.О'Коннор "Несамовиті виходять переможцями" ми спостерігаємо явище скорочення біблійної цитати із речення до номінативного фразеологізму: "Jesus is the bread of life" [14, 135] (John, 6:35, 48) до *bread of life*. Він вживається у прямій мові Мейсона Тарвотера для характеристики фанатизму старого. Номінативний фразеологізм *the bread of life* (хліб життя) двічі повторюється в авторській мові, але вже стосується Френсіса Тарвотера: "In the darkest, most private part of his soul hanging upsidedown like a sleeping bat, was the certain, undeniable knowledge that he was not hungry for the bread of life" [14, 135] (John, 6:35, 48). "The boy sensed that this was the heart of his great-uncle's madness, this hunger, and what he was secretly afraid of was that it might be passed down, might be hidden in the blood and might strike some day in him and then he would be torn by hunger like the old man, the bottom split out of his stomach so that nothing would heal or fill it but the bread of life" [14, 135]. Такий повтор номінативного біблеїзма виконує експресивну функцію, підкреслюючи те, що сліпа віра діда Мейсона передалася і молодому Тарвотеру. У даному випадку номінативну фразеологічну одиницю можна вважати повною формою цитати так, як вона характеризується регулярною відтворюваністю у мові.

Наступним прикладом скорочення цитати є номінативний фразеологізм *a chariot of fire*. Коли Френсіс Меріон підпалив власність діда у долині Паудерхед, ми вперше зустрічаємо в романі посилання на Другу Книгу Царів 2:11, де згадується про появу вогняного воза і вознесення пророка Іллі: "[Tarwater. – N. Ch.] could hear [the body. – N.Ch.] moving up through the black night like a whirling chariot" [14, 152] (II Kings, 2:11). Ще раз посилається на цей біблійний факт Рейбер після розповіді Меріона про смерть Мейсона: "Did the Lord arrive for him in a chariot of fire?" [14, 175] (II Kings, 2:11). У голосі Рейбера відчувається насмішка над релігійними переконаннями дядька, який сподівався, що за ним, як за Іллею, Бог спорядить палаючу колісницю.

Перед вознесінням на небо пророк Ілля кинув свій плащ Єлесею: “They went on, talking as they went, and suddenly there appeared a chariot of fire and horses of fire which separated them one from the other, and Elijah was carried up in the whirlwind to heaven” (II Kings, 2:11–13). Плащ Іллі символізує віру Мейсона, яка перейшла до хлопця.

Тепер наведемо кілька прикладів експансії (або розширення) біблійної цитати.

Розглянемо як експансія прислів'я “The glory of young men is their strength and the beauty of old men is their gray hair” за рахунок ввідного речення сприяє передачі емоційного стану головного героя у романі “Бог знає”: “I regret in such moments of soulful union that the dear girl did not know me at my best, long before the hair on my chest turned white. The glory of young men is their strength, you know, and the beauty of old men is their gray hair. God knows I've got plenty of that kind of beauty now...” [12, 108] (Proverbs, 20:29). Розбиваючи прислів'я ввідним реченням *you know*, автор створює атмосферу невимушеності. За допомогою антитези *young – old*, що міститься у прислів'ї, та повтору слова *beauty* персонаж насміхається над своїм віком, проте й пишається собою. Увівши дане прислів'я у мову головного героя, автор передає Давидове оптимістичне сприйняття життя. У даному уривку цар Давид жалкує з приводу того, що красуня Авішаг, яка доглядала за пристарілим главою держави, не знала його у молоді роки. Біблійне прислів'я надає експресивності роздумам протагоніста.

Біблійне прислів'я *There is no new thing under the sun* у мові царя Давида має звужене значення за рахунок експансії словами *certainly no new plots* і сприяє відтворенню емоційного стану царя: “There is no new thing under the sun, is there, certainly no new plots” [12, 129] (Ecclesiastes, 1:9). Смуток і розчарування у даному реченні передаються завдяки хіазму *there is ... is there* та грі слів *no new thing, no new plots* і повтору *no new*. Біблійне прислів'я *There is no new thing under the sun* передає відчуття гіркового розчарування царя Давида під час того, як його син Авесалом організував змову з метою оволодіння престолом.

У наступному уривку цитовані біблійні прислів'я зазнають експансії і сприяють передачі цинічного світосприйняття Давида: “I could not depend much on the kindness of strangers, and certainly not of friends and relations. A rich man beginning to fall is held up by his friends, but a poor man being down is thrust away quickly by everyone, by his friends also. Wealth makes many friends, but the poor is separated from his neighbour, and if all the brethren of the poor do hate him, how much more do his friends go far from him? Besides,

what friends could I go to? Joab? Abishai?.. From gross and gluttonous Nabal in Carmel I got the slap in the face demonstrating that as the proud hate humility, so do the rich abhor the poor” [12, 173] (Proverbs, 14:20; 19:4) (I Samuel, 25:10). Автор цікаво поєднує два біблійних прислів'я: “The poor is hateth even by his neighbour but the rich hath many friends” (Proverbs, 14:20), та “Wealth maketh many friends but the poor is separated from his neighbour” (Proverbs, 19:4). У двох прислів'ях є антитезне протиставлення *the poor – the rich, wealth – the poor*, яке надає їм експресивності. Для характеристики Навала автор вживає прикметники із негативним оцінним значенням *gross* (вульгарний) і *gluttonous* (зажерливий). Персонаж гірко підсумовує свій досвід: “...as the proud hate humility, so do the rich abhor the poor” [12, 173]. Синонімічний повтор лексем *hate* і *abhor* у паралельних конструкціях допомагають читачеві збагнути відчуття самотності та цинізму, з яким Давид сприймав своє становище покинутого усіма друзями. У вигнанні Давид не мав на кого покластися. Навіть Навал відмовився дати їжу та вино Давидові і його загону. У наведеному уривку прислів'я у зміненому вигляді передають оцінку ситуації і настроїв головного героя.

Розглянемо як деформація цитати реалізується на конкретних прикладах.

Деформована біблійна цитата у романі “Лягай у темряву”: “Everywhere I turn I seem to walk deeper and deeper into some terrible despair” [15, 35], вжита у листі до батька головної героїні Пейтон Лофтис, перегукується з такими словами із 69 псалму: “For the waters have come up to my neck. I sink in the deep mire...” (Psalm, 69:1–3). Тут текст цитати змінений автором настільки, що цитата переходить у біблійну алюзію.

Цікавим прикладом деформації є альтернація цитати заснована на грі слів *mystery* та *misery* у монолозі головної героїні Пейтон Лофтис у реченні: “Lennie, behold, I tell you a misery. Today I’m trying to exorcise my guilt” [15, 352] (I Corinthians, 15:51, 52). Дівчина зверталася до Бога з проханням пробачити її провини і сумнівалася у тому, чи зможе спокутувати гріх за життя. Тут (в романі) слова Пейтон перегукуються зі словами апостола Павла, адресованими коринтянам у його першому посланні, де йдеться про воскресіння всіх, хто вірить у Бога: “Behold, I tell you a mystery: We shall all be changed in a moment, in the twinkling of an eye at the last trumpet” (I Corinthians, 15:51, 52). Сприйняття зміненої форми полегшується фонетичною близькістю з оригіналом. Можна стверджувати, що подібні альтернації виконують подвійну функцію: відносять читача до вихідної біблійної ситуації та її глибинного смислу, одночасно з конкретикою передачі емоційного стану сучасної героїні, її розпачу і непевності.

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок про те, що серед трьох згаданих видів альтернацій біблійних цитат переважає такий вид, як скорочення цитати. Здебільшого альтерновані біблійні цитати виконують у текстах досліджуваних романів характерологічну й експресивну функції та сприяють створенню вертикального контексту.

Перспективою подальших розвідок у нашій галузі може стати дослідження функціонування біблійних цитат в англійській та американській ліриці різних епох.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гюббенет И.В. Основы филологической интерпретации литературно-художественного текста. – Москва: Изд-во МГУ, 1991. – 204 с.
2. Калугин В.В. Библейские цитаты в связи с вопросом атрибуции древнерусского перевода // Славяноведение. – 2003 – № 2 – С. 36 – 49
3. Літературознавчий словник-довідник / Під ред. Р.Т. Гром'яка, Ю.І. Коваліва та ін. – Київ: Академія, 1997. – 752 с.
4. Москвин В.П. Цитирование, аппликация, парафраз: к разграничению понятий // Филологические науки. – 2002. – № 1. – С. 63 – 70
5. Солошенко О.Д. Про визначення і типологію біблеїзмів // Іноземна філологія. – Львів, 1999. – Вип. 111. – С. 132–137
6. Супрун А.Е. Текстовые реминисценции как языковое явление // Вопросы языкознания. – 1995. – № 6. – С. 17 – 29
7. Терентьева Л.П. Цитата и фразеологизм в условиях контекста // Фразеология и контекст. – Москва: МГПИИЯ им. М.Тореза. – 1982. – Вып. 198. – С. 176 – 192
8. Хазан В.И. Библейские цитаты и реминисценции в поэзии С.А. Есенина // Филологические науки. – 1990. – № 6. – С. 3–10
9. Bray J. Embedded Quotations in Eighteenth-century Fiction // Journal of Literary Semantics. – 2002. – Vol. 31. – N 1. – P. 61 – 75
10. The Bible Reader's Encyclopedia and Concordance / Rev. By Wright C.H. – London and New York: Collins' Clear-Type Press, 1977. – 407 p.
11. Galperin I.R. Stylistics. – Moscow: Higher School Publishers, 1977. – 372 p.
12. Heller J. God Knows. – New York: Simon and Schuster, 1997. – 356 p.
13. Holy Bible. New Revised Standard Version Containing Old and New Testaments. – Grand Rapids (Michigan): Zondervan Bible Publishers, 1990. – 1412 p.

14. O'Connor F. Wise Blood. The Violent Bear it Away. Everything that Rises Must Converge. – New York: A Signet Classic, 1983. – 460 p.

15. Styron W. Lie down in Darkness. – New York: A Signet Classic, 1960. – 382 p.